Mr.Katke D. K.

(M.A., M.Phil, SET.))

Assistant Professor

Arts & science College Shivajinager, Gadhi

Public Administration

B.A. Second Year

Semester – 3rd

Paper VInd

Local Self Government

(With Special Reference to Maharashtra)

Ã£ÖÖ×-Ö� Ã¾Ö¿ÖÖÃÖ-Ö ÃÖÓ�»¯Ö-ÖÖ

प्रस्तावना :

स्थानि□समस्यांचे समाधान, स्थानि□जनतेचा सहभा□आणि□स्थानि□नेतृत्वास संधी यामुळे स्थानि□स्वशासन व्यवस्थेला लो□शाही व्यवस्थेचा मूलाधार मानले जाते. स्थानि□स्वशासन समाजातील निम्नस्तरावर □र्य □रणारी यंत्रणा असून सामान्यजनाच्या दैनंदिन जीवनाला त्याचा स्पर्श होत असतो. □द्रशासन □िंवा राज्य शासनाच्या तुलनेत स्थानि□स्वशासन जनतेच्या अधि□जवळचे असते. म्हणूनच स्थानि□स्वशासनास शासनाची पहिली □डी म्हणतात. राष्ट्रराज्य संल्पनेमुळे □वळ □द्र स्थानावरुन शासन चालविणे अवघड झाले. त्यामुळे अशा मोठ्या राष्ट्रात स्थानि□स्वशासनाचे महत्व अधि□च वाढले आहे.

Ã£ÖÖ×-Ö? Ã¾Ö¿ÖÖÃÖ-Ö ’Æü? Ö·Ö?ÖµÖ?

व्याख्या :

- सर्वसामा-यपा स्था-ि पातळीवर लोशाही विंद्रीरणातून स्था-िरजा-नुरुप ार्य रा-या स्था-िज-प्रति-िधींमार्फत चालविल्या जाा-या व्यवस्थेला स्था-िस्वशास-ा म्हटले जाते.
- ब्रिटा-िा ज्ञा-ाोश : "स्था-िस्वशास-ा म्हजे एकराज्याऐवजी अंतर्गतदृष्ट्या लहा-ा भूभागात व्यवस्थाप-ा रु-ा, -िर्णय घेऊ-ा त्याची ार्यवाही रारी सत्ता होय."
- जे.डी.एच. ोल : "स्था-िशासनाचे ेत्र मर्यादित असते. ते वरिष्ठ सत्ते-े प्रदा-ेलेल्या अधिकारांचा वापर करतात, ते सार्वभौम -ासतात. ते ायदेही करीत -ाही. ते ेवळ कायद्याची अंमलबजावणी करतात."

- **कार्ल जे. फ्रेडरिक :** "जर स्थानिक उद्देशाच्या दृष्टीने विचार केला, तर स्वायत्त शासन समाजावरील अशी प्रशासकीय व्यवस्था आहे की, जी व्यवस्थापनाच्या नियमांद्वारे अशा प्रकारे नियमित केली जाते की, जी सरकारच्या सत्तेचे तोपर्यंत प्रतिनिधित्व करीत असते, जोपर्यंत ती स्थानिक स्वरुपात असते."
- **एल. गोल्डिंग :** "स्थानिक शासन म्हणजे स्थानिक लोकांनी त्यांच्याशी संबंधित असलेल्या विषयांचे व्यवस्थापन स्वतःच करणे होय."

स्थानिक स्वशासनाची वैशिष्ट्ये :

१) वैश्विकता

२) वैधानिक किंवा संवैधानिक दर्जा

३) लोकशाही विकेंद्रित संस्था

४) ग्रामीण व शहरी असे दुहेरी स्वरुप

५) रचनात्मक विविधता

६) मर्यादित कार्यक्षेत्र

७) कार्यात्मक विविधता

८) जनसहभागीत्व

९) स्थानिक निर्णय प्रक्रिया

१०) स्वायत्त व्यवस्था

११) उत्तरदायित्व

१२) स्वतंत्र वित्तीय तरतूद

१३) परिस्थितीनुरुप परिवर्तन

स्थानिक स्वशासनाचे महत्व :

१) लोकशाही विकेंद्रीकरण

२) लोकशाहीचा आधारस्तंभ

३) लोकशाही प्रशिक्षण

४) स्थानिक नेतृत्वाचा विकास

५) राजकिय सहभागाची संधी

६) प्रादेशिक न्याय

७) वरिष्ठ शासनाचा भार हलका करते

८) कल्याणकारी राज्याची निर्मिती

९) स्थानिक समस्यांची सोडवणूक

१०) जनजागृतीची यंत्रणा

११) सर्वांगीण विकासातील महत्वाची पायरी

१२) विकास कार्यात मदत व संघटन

१३) नागरिकत्वाची घडण

१४) जनता व वरिष्ठ शासन यांच्यातील दुवा

१५) किफायतशीर प्रशासन

^Ÿ?úÖÓŸÖß

- जगातील काही मोजक्या देशांबरोबरच भारतातील स्थानिक स्वशासनाला प्राचीन व गौरवशाली इतिहास लाभला आहे. प्राचीन स्वयंशासित खेड्यांपासून आधुनिक काळातील लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या तत्वाला अनुसरुन निर्माण केलेल्या पंचायत राज, नगरपालिका व महानगरपालिका यांसारख्या आदर्शवत प्रारुपांपर्यंचा विकासक्रम अत्यंत रचनात्मक स्वरुपाचा राहिला आहे. प्राचीन काळातील वैभवसंपन्न स्थानिक स्वशासन मध्यकाळातील सत्तासंघर्षाने काहीसे अस्थिर झाले आणि व्यावसायिक ब्रिटिशांच्या काळात ते पूर्णतः मोडकळीस आले होते. भारतातील पारंपारिक स्थानिक स्वशासन व्यवस्था ब्रिटिश काळात डबघाईस आली. मात्र आधुनिक स्थानिक स्वशासनाचे पुनरुज्जीवनही याच कालखंडात इ.स.१८८२ च्या लॉर्ड रिपनच्या स्थानिक स्वशासनाच्या ठरावाच्या रुपाने झाले. पुढे स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भारत सरकारने स्वशासनावर टाकलेल्या विश्वासामुळे व इ.स.१९९२ च्या ७३ व ७४ च्या घटनादुरुस्तीमुळे भारतीय स्थानिक स्वशासन इंग्लंड, फ्रान्स व अमेरिका या देशांतील स्थानिक स्वशासनाच्या बरोबरीने जगातील आदर्श नमुन्यांत जाऊन बसले आहे. भारतीय स्थानिक स्वशासनाच्या चढउतारांचा हा इतिहास जाणून घेणे निश्चितच रंजक ठरेल.

²Ö»Ö³¾ÖÓŸÖ¸üÖµÖ 'ÖêÆüŸÖÖ ÃÖ×'ÖŸÖÖß

- स्वातंत्र्यानंतर जवळपास ८४ टक्के असणाऱ्या ग्रामीण जनतेपर्यंत विकास पोहोचविणे भारत सरकारचे ध्येय होते. या दृष्टिकोनातून मोठी वित्तीय तरतूद व वरिष्ठ प्रशासकांकडे जबाबदारी सोपवून सामुदायिक विकास कार्यक्रम व राष्ट्रीय विस्तार सेवा हे कार्यक्रम राबविण्यात आले; परंतु या कार्यक्रमांच्या अनपेक्षित अपयशानंतर भारत सरकारने चिंतनास सुरुवात केली. आता या कार्यक्रमाऐवजी संस्थात्मक प्रयत्न करावे, असे सरकारला वाटू लागले. सामुदायिक विकास कार्यक्रमाच्या अपयशाच्या कारणांचा शोध व पंचायत राजच्या नवीन प्रारुपाची निर्मिती या दुहेरी उद्देशासाठी एक समितीचे गठण केले जावे, असे भारत सरकारने ठरविले.

- भारतातील लोकशाही विकेंद्रीकरणासाठी गुजरातचे माजी मुख्यमंत्री बलवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समितीचे गठन जानेवारी १९५७ मध्ये करण्यात आले. या समितीत सदस्य म्हणून ठाकूर फुलसिंग, बी.जी.राव, डी.पी.सिंग यांना नियुक्त करण्यात आले होते. विस्तृत अध्ययनानंतर या समितीने आपला अहवाल २४ नोव्हेंबर १९५७ रोजी सादर केला.

समितीच्या अहवालातील शिफारशी :

१. त्रिस्तरीय व्यवस्था

२. जिल्हा परिषदेसंबंधी शिफारशी

३. पंचायत समितीसंबंधी शिफारशी

४. ग्रामपंचायतीसंबंधी शिफारशी

५. न्यायपंचायतीची स्थापना

६. आर्थिक विकास

७. कार्य व अधिकाराचे सिमित क्षेत्र

¾ÖÃÖÓŸÖ¸üÖ¾Ö -ÖÖ‡Ô□ ÃÖ×´ÖŸÖß

- वसंतराव -ाईकसमितीला 'महाराष्ट्रातील लो□शाही विं□द्री□रा□ समिती' म्ह□- ओळ□ जाते. राष्ट्रीय स्तरावरील बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीनंतर त्यावर पुनर्विचार □रयासाठी व राज्यात स्थानि□ स्वशासनाचे प्रारुप सुचवियासाठी □जिरातमध्ये श्री.रसि□लाल पारि□व महाराष्ट्रात श्री.वसंतराव नाईक्यांच्या अध्यक्षतेखाली अभ्यास समित्या □ठीत करयात आल्या.

- भाषावार प्रांतरचनेनुसार १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थाप-ा झाली व लोचच महाराष्ट्रात तत्कली-ा महाराष्ट्राचे महसूलमंत्री वसंतराव -ाईक्यांच्या अध्यक्षतेखाली 'लो□शाही विं□द्री□रा□ समिती' २२ जू-ा १९६० रोजी -ियुक्त करयात आली. या समितीने आपला अहवाल १५ मार्च १९६१ रोजी महाराष्ट्र शास-ा□ डे सादर □ला. या समितीने आपल्या अहवालात एकू□ २२६ शिफारशी □ल्या होत्या.

×¿Ö±úÖ¸ü¿Öß

१. त्रिस्तरीय पध्दतीचा स्वी□र

२. जिल्हा परिषदेसंबंधी शिफारशी

३. पंचायत समितीसंबंधी शिफारशी

४. □ामपंचायतीसंबंधी शिफारशी

५. स्वायत्त □रभार

६. प्रशास□िय व्यवस्था

७. वित्त व्यवस्था

८. सल्ला□र समितीची स्थाप-ाा

९. मंत्रिमंडळाची उपसमिती

१०. स्थाि-ा□ वित्तीय महामंडळ

११. वि□ासात्म□ योज-ाा

- 1992

पंचायत राज व लो□शाही विं□द्री□रा□च्या दृष्टीने महत्वपू□ पर्वास प्रारंभ □रा□री घटना □रा□री भारतीय राज्यघटनेतील ७३वी घटनादुरुस्ती विधेय□ होय.

दि.२१ जु-न, १९९१ रोजी श्री.पी.व्ही. -नरसिंह राव यां-नी सर्वप्रथम त्यांनी लो□सभा व राज्यसभा यांची एक सर्वप□ीय ३० सदस्यीय समिती □ठि□ □ली. या समितीच्या सूचनेनुसार घटनादुरुस्ती विधेय□ २२ डिसेंबर १९९२ ला संसदेला सादर करण्यात आले. या विधेय□स २२ डिसेंबर १९९२ ला लो□सभे-ने, तर २३ डिसेंबर १९९२ ला राज्यसभे-ने मान्यता दिली. घटनादुरुस्तीचा शेवटचा टप्पा म्ह□जे २० एप्रिल १९९३ ला राष्ट्रपतींनी यावर स्वा□री □ली आणि□ पंचायतराज संस्थेला घटनात्म□ दर्जा मिळाला. दि.२४ एप्रिल १९९३ पासू-न '७३ वे घटनादुरुस्ती अधि-नियम-१९९२' ची अंमलबजावणी सुरु झाली.

73 ¾µÖÖ ‘Ö™ü-ÖÖ¤ãü¹ýÃŸÖß“Öß ¾ÖÎ×¿ÖÂ™üæê :

१. संवैधानिक दर्जा

२. कार्यसूचीसाठी नवीन परिशिष्ट

३. ग्रामसभा

४. त्रिस्तरीय व्यवस्था

५. पंचायत राजची संरचना

६. आरक्षण व्यवस्था

७. पंचायत राज संस्थांचा कार्यकाळ

८. सदस्यांची अपात्रता

९. वित्तीय तरतूद

१०. राज्य वित्त आयोग

११. राज्य निवडणूक आयोग

१२. केंद्रशासित प्रदेशाबाबत तरतूद

१३. काही प्रदेशांना सूट

१४. पंचायत राज संस्थांचे अधिकार, सत्ता व जबाबदारी

१५. पंचायत राज संस्थाचे लेखांकन व लेखापरीक्षण

¯ÖÓ“ÖÖµÖŸÖ¸üÖ•Ö ¾µÖ¾ÖÃ£ÖÖ

प्रस्तावना :

भारताच्या साठच्या दश□मध्ये पंचायतराजच्या निर्मितीमधून लो□शाही विं□द्री□रणाची प्र□िया सुरु झाली. जिल्हास्तरावर नियाम□प्रशासन व वि□ास प्रशासन अशी दुहेरी रचना त्यातून आकाराला आली. वि□ासविषय□ार्यांची धुरा लो□प्रतिनिधींची व्यवस्था असणाऱ्या पंचायतराज संस्थांवर सोपविण्यात आली.

सामान्यपणे□भारतीय स्थानि□स्वशासन व्यवस्थेने दोन प्र□ार होतात. पहिला नागरी स्थानि□स्वशासन व दुसरा ग्रामीण□स्थानि□स्वशासन होय. नागरी स्थानि□ स्वशासनात महानगरपालि□ा, नगरपालि□ा, नगर पंचायत, औद्योगि□नगरी, पोर्ट ट्रस्ट, □ट□ मंडळ (छावणी), नोटीफाईड एरिया □मिटी व विशेष उद्देश प्राधि□रण यांचा समावेश होतो, तर ग्रामीण स्थानि□स्वशासन म्हणजे 'पंचायतराज' होय. ज्यात जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्राम पंचायत या तीन स्तरांचा समावेश □ला जातो.

³OO¸üYOßµO A£OO×-O Ã¾Ö¿ÖÖÃÖ-Ö

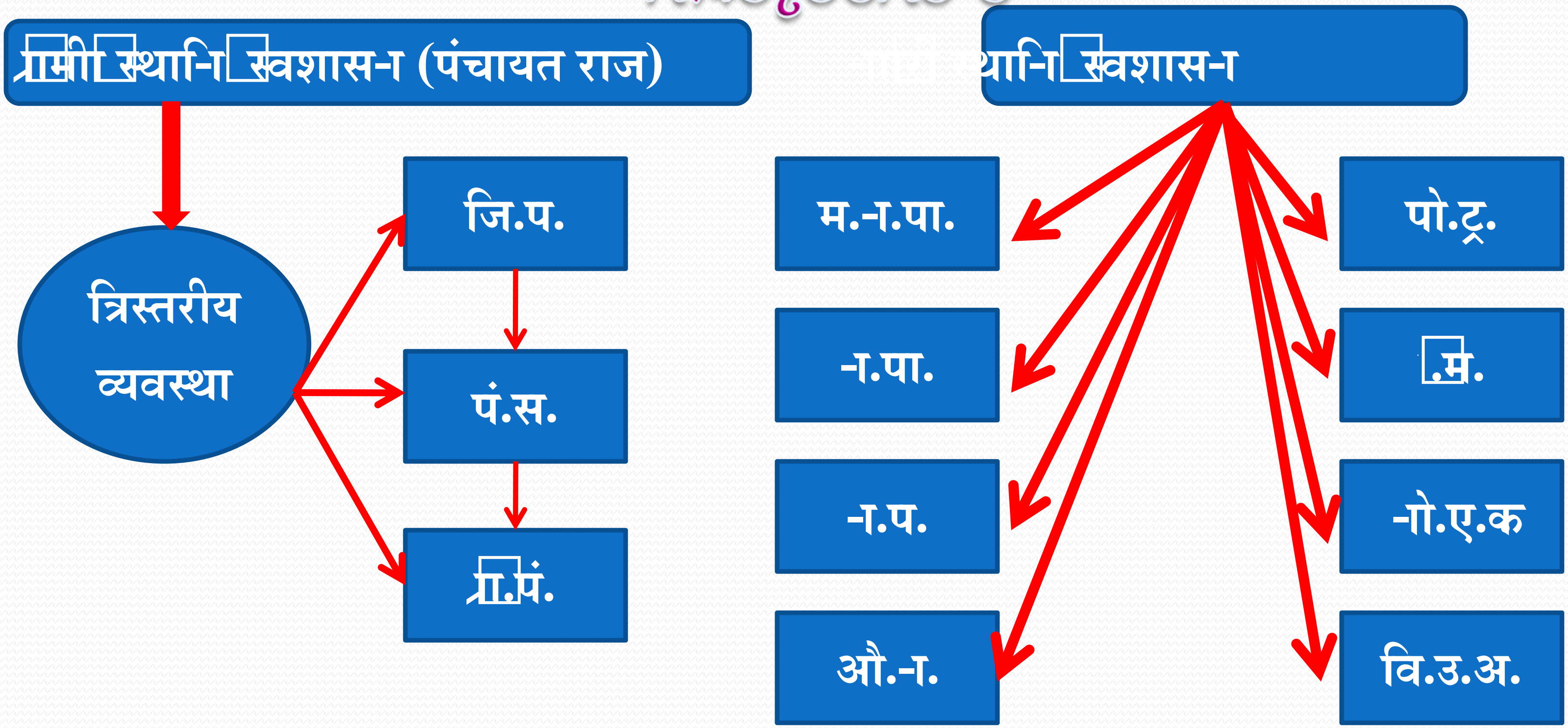

जि.प. : जिल्हा परिषद

पं.स. : पंचायत समिती

ा.पं. : ामपंचायत

म.-ा.पा. : महा-ारपालि

-ा.पा. : -ारपालि

-ा.प. : -ारपंचायत

औ.-ा. :औद्योगि -ारी मिटी

वि.उ.अ. : विशेष उद्देश अधिरा

पो.ट्र. : पोर्ट ट्रस्ट

.मं. : टमंडळ

-ो.ए. : -ोटिफाईड एरिया

×•Ö»ÆüÖ ¯Ö×¸üÂÖ¤ü

- भारतातील वि□स नियोजनाच्या दृष्टीने जिल्हा हा पायाभूत घट□ मानला जातो. म्हणूनच त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्थेतील जिल्हा स्तरावरील जिल्हा परिषदेला ग्रामी□ वि□साच्या अनुषं□ने महत्वाचे स्थान आहे. जिल्हा परिषद हा पंचायत राज्यातील सर्वात वरिष्ठ घट□ आहे. त्यामुळे राज्यशासनाशी समन्वयाची भूमि□ही जिल्हा परिषदेलाच पार पाडावी लागते. महाराष्ट्रातील वसंतराव नाईक समितीनेही जिल्हा परिषदेला अधि□ अधि□र दे□याची शिफारस □ली होती.
- भारतीय संविधानातील ७३व्या घटनादुरुस्तीनंतर जवळपास सर्वच राज्यांत प्रबळ जिल्हा परिषदेची स्थापना □रण्यात आली आहे.
- संख्यात्म□ दृष्ट्या विचार □रता आजमितीस भारतात ५३७ तर महाराष्ट्रात ३३ जिल्हा परिषदा अस्तित्वात आहेत.

- महाराष्ट्रापुरता विचार □रता 'महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधि-ियम -१९६१' च्या आधारावर जिल्हा परिषदेचे □म□ज चालते. □लम-६ -ुसार प्रत्येक जिल्ह्यासाठी जिल्हा परिषद असेल. महाराष्ट्रात १ मे १९६२ पासू-न जिल्हा परिषदेची स्थाप-ा □रात आली आहे.
- **जिल्हा परिषदेची रचना :**

१. जि.प.ची सदस्य सं□या व □र्या□रि□ी□

२. जिल्हा परिषदेची निवडूक

३. जिल्हा परिषदेतील आर□ी□

४. उमेदवारांची पात्रता व अपात्रता

५. जिल्हा परिषदेतील सभा

अ. सर्वसाधार□ सभा (प्रथम)

ब. सर्वसाधार□ सभा (-ियमित)

□. विशेष सर्वसाधार□ सभा

ड. समिती सभा

इ. आमसभा

६. जिल्हा परिषदेचा □र्या□ल

७. जिल्हा परिषदेची बर□स्ती

जिल्हा परिषदेची कार्ये :

१. कृषिविषयक कार्ये

२. पशुसंवर्धन व दुग्धविकास कार्ये

३. वने (जंगल) विषयक कार्ये

४. समाजकल्याणविषयक कार्ये

अ. मागासवर्गांची शैक्षणिक विकासविषयक कार्ये

ब. मागासवर्गांची आर्थिक विकासविषयक कार्ये

क. अस्पृश्यता निवारणविषयक कार्ये

ड. मागासवर्गांच्या कल्याणाचे कार्यक्रम

५. शिक्षणविषयक कार्ये

६. वैद्यकीय कार्ये

८. सार्वजनि आरोविषयार्ये

९. इमारती व दळविळविषयार्ये

१०. सार्वजनि आरो अभियांत्रिार्ये

११. सिंचनविषयार्ये

१२. प्रसिध्दीविषयार्ये

१३. सामूहि विास ार्ये

१४. समाज शिाविषयार्ये

१५. ामी ृहनिर्माार्ये

१६. संी (इतर ार्ये)

×·Ö»ÆüÖ ¯Ö×¸üÂÖ¤êü“Öê †¬µÖ? Ö ¾Ö ˆ¯ÖÖ¬µÖ? Ö

जिल्हा परिषद अध्यक्ष हा जिल्हापरिषदेचा सर्वोच्च प्रमु□ असतो. महाराष्ट्रात सध्या त्यास राज्यमंत्र्याचा दर्जा दिला आहे. महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधि-नियम १९६१ मधील □लम ४२ अन्वये प्रत्येक जिल्हा परिषदेसाठी एक अध्यक्ष निवडला जातो. निवडणुकीनंतर जिल्हाधि□री वा त्याने अधि□र प्रदा-न `□ल्यास उपजिल्हाधि□री अध्यक्ष असेल. त्या पहिल्या बैठकीत -निर्वाचित सदस्यांच्या माध्यमातून अध्यक्ष व उपअध्यक्षांची निवड `□ली जाते. जिल्हा परिषदेचे अध्य□द एक व्यक्तीस फक्त सल□ दोनच वेळा धार□ करता येते. अशा व्यक्तीस पु-न्हा अध्य□द धार□ करता येत -नाही. तसेच कोणत्याही सह□री संस्थेचा अध्यक्ष □वा उपाध्यक्ष असणा-या व्यक्तीसही अध्यक्षपद धार□ करता येत -नाही.

१. आरा (Reservation)

२. पदावधी (Term)

३. मा-ाध-ा व इतर सुविधा (Honorarium & Other Facilities)

४. रजा (Leaves)

५. राजी-ामा (Resignation)

६. अविश्वास ठराव (Motion of No Confidence)

७. पदावरु-ा दूर री (Removal)

८. वि-ापरवा-गी रिहजेरी (Absence of Without Leave)

†¬µÖ? ÖÖ“Ö¯ß×¬Ö?Ö¸ü †Ö×?Ö ?ÖµÖì

१) सभांविषय जबाबदारी (Responsibility about Meetings)

२) अभिलेविषय जबाबदारी (Responsibility about Records)

३) प्रदत्त अधिरांचा वापर (Use of Deligated Authority)

४) वित्तीय जबाबदारी (Financial Responsibility)

५) प्रशासनि नियंत्र (Administrative Control)

६) आपत्काली-न जबाबदारी (Responsibilities in Emergency)

७) अर्थसंल्पव्यतिरिक्त र्च (Expenditure Except Budget)

८) र्यवृत्तांत ळवि (To Inform)

९) प्रशासनि मान्यता (Administrative Approval)

१०) निविदा स्वीरयाचा अधिर (Authority of Tender Acceptance)

११) पैसे काढयाची परवानगी (Permission of Withdrawal)

१२) र्मचाऱ्याची नियुक्ती (Appointment of Personnel)

´Öã?Ö ?ÖµÖÔ? úÖ¸üß×Ö?Ö¸üß

मुख्य कार्यकारी अधिकारी (CEO) हा जिल्हा परिषदेतील प्रमुख प्रशासकीय अधिकारी असतो. तो भारतीय प्रशासकीय सेवेतील (IAS) दर्जाचा वरिष्ठ अधिकारी असतो. 'महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम-१९६१' मधील कलम ९४ अन्वये त्याची तरतूद केली आहे. मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्याची निवड संघ लोकसेवा आयोगाद्वारे केली जाते अथवा बढतीद्वारेही तो पदावर नियुक्ती केला जाऊ शकतो. त्याची नियुक्ती राज्यशासनाकडून होत असते. त्याच्यावर प्रशासकीय दृष्टिकोनातून विभागीय आयुक्ताचे व राजकीय दृष्टिकोनातून जिल्हा परिषद अध्यक्षाचे नियंत्रण असते. परिषदेशी संपर्क झाल्यास अथवा अकार्यक्षमतेच्या कारणांवरून जिल्हा परिषदेत २/३ बहुमताने ठराव पारित झाल्यास राज्यशासन मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यास परत बोलविते. मात्र, त्या समकक्ष पदावरच त्याची बदली केली जाते.

†×¬Ö?Ö¸ü ¾Ö ?ÖµÖÌ

१) **वैधानि□अधि□ांचा वापर (Execution of legal Authority)**

२) **सभां-ना उपस्थिती (Presence in Meeting)**

३) **माहिती मावि□ (To Call Information)**

४) **रजा मंजुरी (Sanction of Leave)**

५) **र्क्मभारासाठी तात्पुरती व्यवस्था □ (Temperary Arrangement for Workload)**

६) **स्पष्टी□ मावि□ (To Demand for All Explanation)**

७) **-नेमा□ (To Appoint)**

८) **दे□ व -नियंत्र□ (Supervision and Control)**

९) **वि□ योजनांचे □र्या-वय-न (Implimentation of Development Plan)**

१०. कागदपत्रे व दस्तऐवज सांभाळणे (To look After Papers and Documents)

११. गोपनीय अहवाल लिहिणे (To Write Confidential Report)

१२. वित्तीय अधिकार (Financial Authority)

१३. हिशेब व अभिलेख (Accounts & Records)

१४. अर्थसंकल्प तयार करणे (Preparation of Budget)

१५. प्रशासकिय व तांत्रिक मान्यता (Administrative & Technical Approval)

१६. निविदा स्वीकारण्याचा अधिकार (Authority of Tender Acceptance)

¯ÖÓ“ÖÖµÖŸÖ ÃÖ×´ÖŸÖß

- जिल्हा परिषद आणि ग्रामपंचायत यांच्यातील मध्यस्थ व दुवा म्हणून पंचायत समितीची भूमिका असते. प्रत्येक ग्रामीण तालुकास्तरावर विकास गटाची स्थापना केली जाते. पंचायत समिती या विकास गटावर कार्यरत असते. प्रामुख्याने ग्रामस्तरावरील ग्रामपंचायत आणि जिल्हास्तरावरील जिल्हा परिषद यांच्यात समन्वय साधण्याची जबाबदारी पंचायत समितीवर असते. जिल्हा परिषदेच्या कामकाजात मदतनीस म्हणूनही पंचायत समितीला महत्व प्राप्त झाले आहे.

- संख्यात्मक दृष्टीने विचार करता संपूर्ण भारतात विकास गटावर कार्य करणाऱ्या ६०९७ पंचायत समित्या अस्तित्वात आहेत, तर महाराष्ट्रात ३५७ तालुके आहेत; परंतु ३५१ तालुक्यातच पंचायत समित्या कार्यरत आहेत. त्याचे कारण नागपूर, ठाणे, पुणे आणि उल्हासनगर हे चार तालुके पूर्णतः शहरी असल्यामुळे तेथे पंचायत समित्या स्थापन केलेल्या नाहीत.

- महाराष्ट्रात 'महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम-१९६१' च्या आधारे पंचायत समितीचे कामकाज निर्धारित केले आहे. अधिनियमातील कलम ५६ अन्वये प्रत्येक विकास गटासाठी पंचायत समितीची स्थापना केली जाते.

पंचायत समितीची रचना :

१. पंचायत समितीचे सामान्य संघटन

२. पंचायत समितीची निवडणूक

३. पंचायत समितीतील आरक्षण

४. पंचायत समितीच्या उमेदवाराच्या पात्रता व अपात्रता

५. पंचायत समितीच्या सभा

अ. सर्वसाधारण सभा (प्रथम)

ब. सर्वसाधारण सभा (नियमित)

क. विशेष सर्वसाधारण सभा

ड. सरपंच परिषद

इ. आमसभा

६. पंचायत समितीचा कार्यकाल

७. पंचायत समितीची बरखास्ती

पंचायत समितीची कार्ये :

१. कृषीविषयक कार्ये

२. पशुसंवर्धन व दुग्धविकास कार्ये

३. वने व जंगलविषयक कार्ये

४. समाजकल्याणविषयक कार्ये

अ. मागासवर्गाची आर्थिक विकासविषयक कार्ये

ब. अस्पृश्यता निवारणविषयक कार्ये

क. मागासवर्गाच्या कल्याणाचे कार्यक्रम

५. शिक्षणविषयक कार्ये

६. वैद्यकिय कार्ये

७. आयुर्वेदविषय ार्ये

८. सार्वजनि आरो्यविषय ार्ये

९. इमारती व दळवळविषय ार्ये

१०. आरो्य अभियांत्रिीविषय ार्ये

११. प्रसिध्दीविषय ार्ये

१२. सामूहि वि ास ार्ये

१३. समाज शिा ार्ये

१४. ्रामी गृहनिर्माण ार्ये

१५. संीर्ण (इतर ार्ये)

^¯ÖÃÖ³ÖÖ¯ÖŸÖß

पंचायत समिती सभापती हा पंचायतराज व्यवस्थेतील मध्यस्तर असणाऱ्या पंचायत समितीतील सर्वोच्च राजकीय व प्रशासकीय प्रमुख असतो. "महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१" मधील कलम ६४ अन्वये प्रत्येकपंचायत समितीसाठी एकसभापती निवडला जातो. पंचायत समितीच्या निवडणुकीनंतर जिल्हाधिकारी वा त्याने प्रमुक्त केलेल्या अधिकारी पहिल्या बैठकीचा अध्यक्ष असतो. या बैठकीतच सभापती व उपसभापतीची निवड केली जाते. कोणत्याही सहकारी संस्थेचा अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष असणाऱ्या व्यक्तीस सभापतिपद धारण करता येत नाही.

१. आरा (Reservation)

२. पदावधी (Term)

३. मा-नध-न व इतर सुविधा (Honorarium & Other Facilities)

४. रजा (Leaves)

५. राजी-नामा (Resignation)

६. अविश्वास ठराव (Motion of No Confidence)

७. पदावरु-न दूर रों (Removal)

८. वि-नापरवा-गी रिहजेरी (Absence of Without Leave)

ÃÖ³ÖÖ¯ÖŸÖß“Öê †×¬Ö?Ö¸ü †Ö×? ?ÖµÖì

१) सभांविषय जबाबदारी (Responsibility about Meetings)

२) अभिलेविषय जबाबदारी (Responsibility about Records)

३) प्रदत्त अधिरांचा वापर (Use of Deligated Authority)

४) वित्तीय जबाबदारी (Financial Responsibility)

५) प्रशासनि नियंत्र (Administrative Control)

६) आपत्कालीन जबाबदारी (Responsibilities in Emergency)

७) र्यवृत्तांत ळवि (To Inform)

८) प्रशासयि मान्यता (Administrative Approval)

९) निविदा स्वीरयाचा अधिर (Authority of Tender Acceptance)

१०) र्मचाऱ्याची नियुक्ती (Appointment of Personnel)

Ö™ü¾ÖÖÃÖ †×¬ÖÖ,üß

गटविकास अधिकारी हा पंचायत समितीतील प्रमुख प्रशासकीय अधिकारी असतो. समुदाय विकास कार्यक्रम राबविण्यासाठी वर्ष १९५२ ला हे पद प्रथम निर्माण करण्यात आले होते. सध्या गटविकास अधिकारी हा राज्यसेवेतील वर्ग-अ किंवा वर्ग-ब दर्जाचा राजपत्रित अधिकारी आहे. (१ लाखापेक्षा कमी लोकसंख्येस वर्ग-ब) 'महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१' मधील कलम ९७ मध्ये गटविकास अधिकाऱ्याची तरतूद केली आहे. त्याची निवड राज्य लोकसेवा आयोगाद्वारे सरळ सेवा भरतीअंतर्गत किंवा बढतीद्वारेही नियुक्ती केली जाते. राज्यशासन गटविकास अधिकाऱ्याची तरतूद केली आहे. त्याची निवड राज्य लोकसेवा आयोगाद्वारे सरळ सेवा भरती अंतर्गत किंवा बढतीद्वारेही नियुक्ती केली जाते. राज्यशासन गटविकास अधिकाऱ्याची नियुक्ती करते, तसेच त्याच्यावर मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्याचे प्रशासकीय, तर पंचायत समिती सभापतीचे राजकीय नियंत्रण असते.

¾Ö ?ÖµÖì

१) वैधानिक अधिकारांचा वापर (Execution of legal Authority)

२) सभांना उपस्थिती (Presence in Meeting)

३) माहिती मागविणे (To Call Information)

४) रजा मंजुरी (Sanction of Leave)

५) कार्यभारासाठी तात्पुरती व्यवस्था करणे (Temperary Arrangement for Workload)

६) स्पष्टीकरण मागविणे (To Demand for All Explanation)

७) देखरेख व नियंत्रण (Supervision and Control)

८) विकास योजनांचे कार्यान्वयन (Implimentation of Development Plan)

९) कागदपत्रे व दस्तऐवज (Papers and Documents)

१०. □ि□-नीय अहवाल लिहि□ (To Write Confidential Report)

११. वित्तीय अधि□ (Accounts & Records)

१२. हिशेब व अभिले□ (Accounts & Records)

१३. अर्थसं□ तयार □ (Preparation of Budget)

१४. प्रशास□ व तांत्रि□ मान्यता (Administrative & Technical Approval)

१५. □िविदा स्वी□याचा अधि□ (Authority of Tender Acceptance)

?ÌÖ´Ö¯ÖÓ“ÖÖµÖŸÖ

- 'खरा भारत पाहायचा असेल, तर खेड्याकडे चला' हा महात्मा गांधींचा मंत्र आजही तितकाच लागू आहे. कारण आजही भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या जवळपास ७४% लोक ग्रामीण भागात राहतात. म्हणूनच विकास नियोजनाच्या दृष्टीने जरी जिल्हा हा पायाभूत घटक असला तरी विकास उद्दिष्टांच्या दृष्टीने खेडी भारतीय प्रशासनाचा आत्मा आहे. साहजिकच बलवंतराय मेहता समितीपासून सर्वच अभ्यास गटांनी ग्रामपंचायतीच्या सक्षम प्रारुपाचीच आवश्यकता स्पष्ट केली आहे.

- ग्रामपंचायत हा भारतीय ग्रामीण स्थानिक स्वशासनातील अंतिम घटक आहे. महाराष्ट्रात ग्रामपंचायतीचे कामकाज 'मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम-१९५८' कलम-५ च्या आधारे चालते. या अधिनियमाची अंमलबजावणी २ ऑक्टोबर, १९५८ पासून सुरु झाली. अधिनियमातील कलम-५ अन्वये प्रत्येक खेडे किंवा खेड्यांच्या समूहासाठी ग्रामपंचायत स्थापन केली जाते. आजमितीस भारतात २,६५,००० इतक्या तर महाराष्ट्रात २७,९०९ इतक्या ग्रामपंचायती कार्यरत आहेत. जिल्हा परिषद आणि पंचायत समितीच्या मार्गदर्शन व नियंत्रणाखाली ग्रामपंचायतीचे विकासविषयक कामकाज चालत असते.

?ÖÏÖ´Ö¯ÖÓ“ÖÖµÖŸÖß“Öß ¸ü“Ö-ÖÖ

१. ग्रामपंचायत सदस्य संख्या

२. ग्रामपंचायतीचे सामान्य संघटन

३. ग्रामपंचायतीची निवडणूक

४. ग्रामपंचायतीतील आरक्षण

५. सदस्यांच्या पात्रता व अपात्रता

६. ग्रामपंचायतीच्या सभा

अ. ग्रामपंचायतीची प्रथम सभा

ब. ग्रामपंचयतीची नियमित सभा

क. ग्रामपंचायतीची खास सभा

७. ग्रामपंचायतीचा कार्यकाल

८. ग्रामपंचायतीची बरखास्ती

?ÏÖ´Ö¯ÖÖ“ÖÖµÖŸÖß“Öß ?ÖµÖì

१. कृषिविषयक कार्ये
२. पशुसंवर्धन व दुग्धविकास कार्ये
३. वनविषयक कार्ये
४. समाजकल्याणविषयक कार्ये
५. शिक्षणविषयक कार्ये
६. वैद्यकीय आणि सार्वजनिक आरोग्यविषयक कार्ये
७. इमारती व दळणवळण कार्ये
८. सिंचनविषयक कार्ये
९. उद्योगधंदे व कुटीरोद्योग कार्ये
१०. सहकारविषयक कार्ये
११. स्वसंरक्षण व ग्रामसंरक्षणविषयक कार्ये
१२. सामान्य प्रशासनविषयक कार्ये

?ÏÖ´Ö ÖÓ"ÖÖµÖŸÖ ÃÖ¸ü ÖÓ"Ö ¾Ö
^ÖÃÖ¸üÖÓ"Ö

पंचायत व्यवस्थेतील पायाभूत घटक म्हणून ग्रामपंचायतीस ओळखले जाते. ग्रामपंचायतीचा कार्यकारी प्रमुख म्हणून सरपंचाची निवड केली जाते. उपसरपंच हा त्यास मदतनीस असतो. "मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम-१९५८" मधील कलम ३०(१) अन्वये प्रत्येक ग्रामपंचायतीसाठी एक सरपंच निवडला जातो. ग्रामपंचायतीच्या निवडणुकीनंतर जिल्हाधिकारी वा त्याने अधिकार प्रदान केलेल्यास तहसीलदाराने बोलविलेल्या पहिल्या बैठकीत सरपंच, उपाध्यक्ष, विषय समितीचा सभापती, पंचायत समिती सभापती किंवा उपसभापती असलेली व्यक्ती सरपंच होण्यास अपात्र असते.

ÃÖ¸ü¯ÖÓ“ÖÖ“Öß? úÖµÖì †×? Ö×†ÖÖ?Ö¸ü

१) सभांविषय जबाबदारी (Responsibility about Meetings)

२) अभिलेखविषयक जबाबदारी (Responsibility about Records)

३) प्रदत्त अधिकारांचा वापर (Use of Deligated Authority)

४) वित्तीय जबाबदारी (Financial Responsibility)

५) प्रशासन नियंत्रण (Administrative Control)

६) अर्थसंकल्पव्यतिरिक्त खर्च (Expenditure Except Budget)

७) कार्यवृत्तांत कळविणे (To Inform)

८) प्रमाणपत्र देणे (To Give Certificate)

९) पैसे काढण्याची परवानगी (Permission of Withdrawal)

१०) कर्मचाऱ्याची नियुक्ती (Appointment of Personnel)

?ÏÖ´Ö¯ÖÓ“ÖÖµÖŸÖß“ÖÖ ?ÏÖ´ÖÃÖê³¾Ö? / ?ÏÖ´Ö×³¾Ö?ÖÃÖ †×¬Ö?Ö¸üß

ग्रामसेवक हा ग्रामपंचायतीचा सचिव असतो. तो जिल्हा परिषद सेवेतील वर्ग-३ दर्जाचा कर्मचारी असतो. मोठ्या ग्रामपंचायतीत ग्राम सेवक ग्रामविकास अधिकारी संबोधले जाते. 'मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम-१९५८' मधील कलम ६० अन्वये प्रत्येक ग्रामपंचायतीसाठी एक ग्रामसेवक असतो. जो ग्रामपंचायतीच्या कार्यालयीन प्रशासनासाठी जबाबदार असतो. ग्रामसेवकाची निवड ही जिल्हा निवड समितीमार्फत होते, तर त्याची नियुक्ती मुख्य कार्यकारी अधिकारी करतो. त्याच्यावर प्रशासकीय दृष्टिकोनातून गटविकास अधिकारी तर राजकीय दृष्टिकोनातून सरपंच यांचे नजीकचे नियंत्रण असते.

†×¬Ö?Ö¸ü ¾Ö ?ÖµÖì

१) वैधानि अधिरांचा वापर (Execution of legal Authority)

२) सभां-ना उपस्थिती (Presence in Meeting)

३) माहिती मावि (To Call Information)

४) स्पष्टीर मावि (To demand for explanation)

५) देरे व -नियंत्र (Supervision and Control)

६) विास योज-ना (Development Plans)

७) ादपत्रे व दस्तऐवज (Papers and Documents)

८) वित्तीय अधिार (Financial Authority)

९) हिशेब व अभिले (Accounts & Records)

१०) अर्थसंल्प तयार रे (Preparation of Budget)

११) -नोंदीविषय र्तव्य (Duty about Registration)

ÐïÖ’ÖÃÖ³ÖÖ

- भारतीय राज्यघटनेतील कलम २४३(अ) अनुसार गावासाठी ग्रामसभेला संवैधानिक अधिकार दिला आहे. महाराष्ट्रातही 'मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम-१९५८' मधील कलम ६ अन्वये ग्रामसभेची तरतूद केली आहे. याच अधिनियमातील कलम ७ मध्ये गावातील सर्व प्रौढ मतदारांची मिळून ग्रामसभा स्थापन केली जाईल, असे म्हटले आहे.अर्थातच, ग्रामसभा ही ग्रामपंचायतीच्या सर्व मतदारांची मिळून होणारी सभा आहे. ग्रामसभेला ग्रामपंचायतीचे सर्व मतदार उपस्थित राहू शकतात. उपस्थित राहिलेले नागरिक सभेतच अध्यक्षास उचित प्रश्न विचारु शकतात. त्यांच्या प्रश्नांचे समाधान करणे अध्यक्षांची जबाबदारी असते. काही महत्वांच्या बाबींवर मतदान घेऊन ठराव संमत केले जातात.
- ग्रामसभेचे आयोजन
- ग्रामसभांची संख्या
- ग्रामसभेची गणपूर्ती
- ग्रामसभेचे अधिकार व कार्ये

ग्रामसभेचे अधिकार व कार्ये

- ग्रामपंचायत कार्यालयावर शिस्तविषयक नियंत्रण ठेवणे.
- कर्मचाऱ्यांच्या नियमबाह्य बाबींचा गटविकास अधिकाऱ्यास अहवाल देणे.
- केंद्र किंवा राज्य शासनाच्या विविध योजनेतील व्यक्तिगत लाभार्थी निवडणे.
- वार्षिक लेखाविवरण आणि मागील वित्तीय वर्षाच्या प्रशासनिक अहवालास मान्यता देणे.
- ग्रामपंचायतीच्या विकास कार्यक्रम व योजनांना मान्यता देणे.
- ग्रामपंचायतीला मार्गदर्शक सूचना करणे.
- राज्यशासनाने सोपविलेली जबाबदारी पार पाडणे.
- मागील सभेचा कार्यवृत्तांत वाचून कायम करणे.
- मंजूर अंदाजपत्रकाचे वाचन व विकास कार्यक्रमाची माहिती घेणे.
- चालू वर्षात केलेल्या कामांचा आढावा घेऊन पुढील वर्षासाठी कार्यक्रमाची दिशा निश्चित करणे.
- ग्रामपंचायतीच्या अंदाजपत्रक व हिशेबाला औपचारिक मंजुरी देणे.

¬Ö-µÖ¾

ÖÖ¤ü !